

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ, ТЕОРІЇ, ПРАКТИКИ ПРАВА

УДК 321.01+340(477)

Валерій Кононенко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
доктор історичних наук, професор
e-mail: valerii.kononenko@vspu.edu.ua

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ КОЧОВИХ НАРОДІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ СТАРОДАВНЬОЇ ДОБИ

У статті проаналізовано особливості становлення, розвитку, функціонування державних утворень, правових систем, державно-правових інститутів кочових народів Північного Причорномор'я стародавньої доби в історії держави та права України.

У роботі визначено загальні риси протодержавних та державних утворень кіммерійців, скіфів та сарматів півдня України, схарактеризовано причини виникнення їх перших держав на території Північного Причорномор'я, проаналізовано функціонування правових систем, окреслено джерела права народів та визначено характерні риси основних правових інститутів цих утворень.

У дослідженні зазначено, що кіммерійці, скіфи та сармати створили на півдні України перші державні утворення, які, з одного боку, чітко окреслили елементи перехідного періоду від родового ладу до держави, з іншого – започаткували етап формування нової політико-правової форми організації життя племінних союзів – держави. Правові системи цих державних утворень базувались на правовому звичаї як основному джерелі права та поступово доповнювались нормативними актами царів. Через відсутність писемності, сувору відданість звичаям та традиціям життя племені, кочовий спосіб життя, народи півдня України так і не перейшли до формування більшості державно-правових інститутів, що були характерними для інших держав цієї доби. У цих народів фактично був відсутній структурований центральний та місцевий апарат управління. Проте, вони стали першими, хто перейшов до державницької традиції на теренах України та заклали державотворчі традиції в Україні для наступних держав.

Ключові слова: кіммерійці, скіфи, сармати, Північне Причорномор'я, Україна, стародавня доба.

Valerii Kononenko

FEATURES OF STATE AND LEGAL DEVELOPMENT OF NOMADIC PEOPLES OF SOUTHERN UKRAINE IN ANCIENT TIMES

The article analyzes the peculiarities of the formation, development, functioning of state formations, legal systems, state and legal institutions of the nomadic peoples of the Northern Black Sea coast of ancient Ukraine.

The general features of proto-state and state formations of Cimmerians, Scythians and Sarmatians of the south of Ukraine are defined in the work, the reasons of origin of their first states on the territory of the Northern Black Sea coast are characterized. The peculiarities of the functioning of legal systems, the sources of the law of nations are also analyzed. The characteristic features of the main legal institutions of these entities are determined.

The study notes that the Cimmerians, Scythians and Sarmatians created the first state formations in southern Ukraine, which, on the one hand, clearly reflected the elements of the transition period from tribal system to the state, on the other – began the formation of a new political and legal form of tribal unions – the state. The legal systems of these state formations were based on legal custom as the main source of law and were gradually supplemented by regulations of kings. Due to the lack of writing, strict devotion to the customs and traditions of life of the tribe, nomadic way of life, the peoples of southern Ukraine did not move to the formation of most state and legal institutions that were characteristic of other peoples of this era. These peoples actually lacked

astructured central and local government. However, they were the first to switch to the state tradition in Ukraine and, in turn, established state-building traditions in Ukraine.

Key words: Cimmerians, Scythians, Sarmatians, Northern Black Sea Coast, Ukraine, ancient times.

Постановка проблеми. Процеси державотворення на території України розпочалося набагато пізніше у порівнянні з давніми країнами Сходу, країнами півночі Африки чи країнами Середземноморської цивілізації. Якщо паростки державності у Єгипті зародилися у IV тис. до н.е., у Китаї в XX ст. до н.е., у Вавилоні у XVIII ст. до н.е., а Грецька держава продовжила традиції Егейської, Мінойської та Мікенської цивілізації III – II тисячоліття до н.е., то перші державні утворення на території України виникли у I тис. до н. е. та пов'язанні з кочовими народами, які прийшли на цю територію з інших регіонів світу, переважно з Малої Азії.

Аналіз джерел та останніх досліджень. У роботі проаналізовані дослідження науковців з історії держави і права України, історії України та археології. Загальним питанням державотворення в Україні присвячені наукові доробки Н. Полонської-Василенко, Н. Яковенко, В. Білінського. Питання виникнення перших державних утворень на території України аналізують наукові праці М. Г. та М. М. Тараненків, В. Щербатюка та Ю. Сокура. Основні риси права скіфського державного утворення на теренах України досліджували О. Гавриленко та Т. Ніколаєнко.

Основними історичними джерелами для аналізу загальних аспектів формування державності та правових систем кочових народів на території України досліджуваної доби стали праця «Історія» грецького історика Геродота та «Географія» римського історика Страбона.

Мета статті – аналіз особливостей становлення, розвитку, функціонування держав, правових систем і державно-правових інститутів кочових народів Північного Причорномор'я стародавньої доби України.

Виклад основного матеріалу. Перші державні утворення на території України пов'язані з кочовими народами, які прийшли переважно з Азії та панували на території Північного Причорномор'я.

Одним із перших таких народів, що прийшов на територію півдня України на зламі II та I тисячоліття до н. е., були кіммерійці. Про етнічне походження народу відомо небагато. Сучасні дослідники вважають, що це були іраномовні племена, які спочатку прийшли на Кавказ та у Малу Азію, а звідти на територію Північного Причорномор'я. Однак є й ті, які пов'язують походження племен з Україною, зокрема Середньою Наддніпрянщиною [14, с. 143]. Різняться відомості щодо початку панування цього народу у північночорноморських степах. Так, Н. Полонська-Василенко хронологічно пов'язує панування кіммерійців в Україні з 1500-ми – 700-ми рр. до н.е. [10, с. 55]. Інші дослідники пов'язують початок панування кіммерійців з IX ст. до н. е. [13]. Немає однієї думки й щодо території поширення державного утворення кіммерійців. Так, одні науковці вважають, що Кіммерійська держава займала територію від Дністра до Дону, частину північного Криму, Таманський та Керченський півострови [13; 14]. Інші – територію від Дунаю і Карпат на заході до Кубані на сході [4]. До того ж на основі сучасних археологічних досліджень доведено, що територія Кіммерії поступово розширювалася, а ядром держави була степова зона від пониззя Дунаю до Приазов'я, включаючи Крим [5, с. 326]. До державного утворення входили не тільки кочові скотарі, а й окремі племена, що займалися землеробством (наприклад, представники Сабатинівської та Білозерської культури). Столицею Кіммерії було місто Кіммерік, розташоване в Криму, на березі Чорного моря в районі Керченської протоки на відстані 50 км від Пантікапея.

На користь існування у Кіммерії протодержави вказують ряд фактів. Так, Н. Полонська-Василенко вказує, що «кіммерійці були першим народом, який управлявся царями, що вийшли з родової і племінної знаті» [10, с. 55]. М. Г. Тараненко та

М. М. Тараненко вказують, що кіммерійським царям і знаті належала вся повнота влади в державі, яка була рабовласницькою. Найбільшого політичного розквіту Кіммерія досягла у VIII–VII ст. до н. е. [13]. Однак, ця епоха існування Кіммерійської держави пов'язана з постійним війнами з сусідами. Кіммерійці з останньої чверті VIII ст. до н. е. воюють з державою Урарту (стародавньою державою в південно-західній Азії), Ассирією (державою у північній Месопотамії) та державами у Малій Азії. Завдяки потужному війську, яке отримало славу в стародавньому світі, та постійні військові походи, держава поповнювалася військовою здобиччю та новими рабами.

Визначити особливості функціонування Кіммерійської держави вкрай складно. Насамперед через брак перевіреної історичної інформації. Проте, ті відомості, які сьогодні мають дослідники, дають все ж таки можливість зробити певні висновки. Так, на нашу думку, за формою правління Кіммерія не була схожа на інші державні утворення стародавнього світу. Якщо у Єгипті та ряді держав Азії у цей період сформувалися деспотичні монархії, то у кіммерійців зберігалися елементи військової демократії, за якої цар опирався на своїх воїнів та змушений був дослухатися до їхньої волі. В. Калашников вважає, що військова демократія – це суспільний устрій перехідного періоду від первіснообщинного ладу до держави, притаманний більшості народів світу [7, с. 11]. Воля царів Кіммерії була обмежена народними зборами, рішення яких, очевидно, було вирішальним. Так, Геродот, описуючи події наступу скіфів на володіння кіммерійців, вказує, що «з наближенням скіфів кіммерійці почали радитися, що їм робити перед наступом численного ворожого війська. І ось на раді думки розділилися. ... Народ був за відступ, вважаючи непотрібним боротися з такою безліччю ворогів. Царі ж, навпаки, вважали за необхідне наполегливо захищати рідну землю від загарбників. Отже, народ не почув поради царів, а царі не бажали підкоритися народу» [3, с. 174].

Через брак наукових фактів вкрай складно характеризувати правову систему їхнього державного утворення. Можемо лише стверджувати, що у цей час кіммерійське суспільство жило за своїми давніми звичаями та традиціями, що перетворились у правові звичаї та набули ваги першого джерела права. Поступової ваги набували рішення царів та місцевої знаті, однак писемних джерел права у цю добу створено не було.

Згодом на зміну кіммерійцям в Україну прийшли племена скіфів. Якщо інформації щодо державності кіммерійців у нас мало, то Скіфська держава знайшла своє віддзеркалення у багатьох історичних документах. Так, відомості про походження, побут, звичаї та традиції цього народу знаходимо у праці «Історія» Геродота. Він вважає скіфів вихідцями із Малої Азії, які змушені були під тиском інших племен «прибути в землю кіммерійську», звідки витіснили кіммерійців [3, с. 174]. Автор поділяє скіфів на декілька племен: каліппідів – еллінських скіфів в районі грецького поліса Ольвія у дельті Південного Бугу та Дніпра; алізонів, які, мали спільний спосіб життя з іншими скіфами та вживали в їжу переважно продукти рільництва (хліб, сочевицю, просо, цибулю, часник); неврів (походження племені Геродот не пояснює, вказуючи, що це було найпівнічніше плем'я); скіфи-землероби, що сіяли зерно на продаж; скіфів-кочівників, що жили далі на схід; царських скіфів – найбільш «доблесне та численне скіфське плем'я, яке вважало усіх інших скіфів підлеглими собі [3, с. 175-176]. Отже, скіфська держава склалася з об'єднаних навколо скіфів-вихідців із Малої Азії греків землеробських колоній, інших кочових племен та місцевих землеробських племен.

За державно-правовим розвитком Велика, а згодом і Мала Скіфія, перебували вище Кіммерії. Переважна більшість дослідників саме скіфську державу вважають першим державним утворенням кочовиків на території України. Однак, відповідно до сучасних критеріїв класифікації форм співжиття людства, це утворення не мало усіх ознак держави як політико-правової форми життя суспільства. Відсутність таких ключових ознак держави як регулярна система збору податків та хоча б найпростіший бюрократичний апарат, не дають підстав окремим дослідникам стверджувати про існування державності у скіфів [8, с. 74]. На нашу думку, за доби скіфів на території України все ж таки йшов поступовий процес формування державності зі збереженням протягом тривалого періоду елементів родового ладу

(старійшин, ради старійшин, племінних вождів, військових зборів). Проте, із формуванням династичних царських династій, ці складові первісної демократії поступово втрачали свій вплив.

На формування державності та на правову систему скіфів великий вплив мали місцеві звичаї. Скіфи завзято їх оберігали та були проти будь-яких запозичень в інших народів під страхом смерті. За порушення звичаїв покараним міг бути не тільки рядовий член скіфського суспільства, а й навіть царі. Так, Геродот згадує скіфського царя Скіла, який занадто поважав еллінські звичаї, за що був позбавлений трону під час повстання та вбитий [3, с. 192]. За твердженням дослідників, культ божественного походження царської влади у скіфів, на підтримання якого йшли великі матеріальні ресурси та людські жертвоприношення, одночасно допускав практику царевбивства за порушення табу [8, с. 71].

Загалом дослідники розрізняють декілька періодів формування скіфської держави:

- VII – VI ст. до н. е. – період розпаду родового ладу, майнової диференціації, виокремлення родоплемінної знаті, управління у формі військової демократії (найважливіші питання розглядалися на народних зборах, значним впливом користувалися ради старійшин, а військові вожді – «царі» переважно виконували функції головнокомандувача та очолювали військо під час походів);

- VI – IV ст. до н. е. – період формування становлення класового суспільства та утворення рабовласницької держави на чолі з одним або кількома царями, влада яких ставала необмеженою. Влада царя вважалася божественною, а сам він був не тільки військовим начальником, а й верховним суддею;

- III ст. до н. е. – IV ст. н. е. – поступового занепаду Малої Скіфії – держави, що виникла на уламках Великої Скіфії вздовж Нижнього Дніпра, у Західному і Центральному Криму, Нижньому Подунав'ї зі столицею Неаполь Скіфський (поблизу сучасного Сімферополя), та остаточного розгрому готами та гунами [13].

Періодом розквіту Скіфської держави вважають період V ст. до н. е., коли формується могутня держава на чолі із новою династією царів, серед яких виділяється Атей. У цей час була утворена могутня централізована держава з впорядкованим адміністративно-територіальним поділом на окремі одиниці (номи) на чолі з номархами. Серед дослідників немає одностайності щодо владних повноважень та соціального походження номархів. Одні відносять їх до місцевих племінних вождів, а інші – до намісників, яких призначав цар.

Мало інформації маємо також щодо центрального апарату державного управління державою. У скіфів, як вихідців зі Сходу, так і не склалася традиційна система управління, що була характерна для східних деспотичних держав, коли основні функції з управління виконував переважно перший помічник (візир, джаті, нубанда тощо), а функції з управління певними галузями господарства покладалися на будинки (відомства). У Скіфії апарат державного управління очолювали найближчі родичі царя або вихідці з аристократії, а місцева влада належала місцевим старійшинам та вождям. На нашу думку, Велика Скіфія у часи свого розквіту набула рис централізованої рабовласницької монархії з певними рисами східної деспотії, насамперед у частині формування культу божественного походження влади правителя. Рабовласництво було патріархальним, де нечисельні раби, джерелом поповнення яких були переважно військові походи, не були основними виробниками суспільного блага, як це було в античних державах, а були слугами та вели домашню роботу. За формуванням та системою державного управління ця держава відрізнялася від інших. Так, В. Білінський стверджує, що державою правила Царська Рада племен. «У скіфській державі був такий рівень демократизму, що дозволяв окремим племенам не брати участі у війні 512 року до н. е. проти перського царя Дарія» [1, с. 44].

Правова система Скіфської держави будувалась переважно на звичасвому праві скіфів та численних народів, які були включені до держави. Джерелами скіфського права були звичаї, постанови царів, рішення народних зборів та рад старійшин [9, с. 53-54]. Головними рисами скіфського права були консервативність, партикулярність та залежність від релігії. Так, з одного боку, правові звичаї були направлені на забезпечення захисту традиційного життя

скіфського суспільства, з іншого – численні племена, які були включені до Скіфської держави, у повсякденному житті часто послуговувалися своїми власними звичаєвими нормами. Торгові та культурні зв'язки з Грецією ніяк не відбилися на правовій системі самих скіфів. Вони не сприймали грецької правової культури та не запозичували їх правові норми, хоча й допускали їх використання серед еллінських скіфів. Релігійні обряди широко використовувалися у правовій практиці, зокрема, й у судовому процесі, де результати гадання ворожбитів могли стати доказом вини особи, а окремі юридичні дії завершувалися священною присягою, за Геродотом, «богами царського вогнища» [3, с. 188]. Релігія також регулювала здійснення обрядів жертвоприношення, шлюбу, поховання, договорів про дружбу тощо. Віровідступництво вважалося тяжким злочином, що карався смертю. Окрім того, за відсутності писемності, скіфське право так і не набуло писемної форми.

О. Гавриленко вважає, що у скіфському суспільстві, у першу чергу, сформувалися правові норми, які регулювали відносини власності [2, с. 19]. Оскільки у скіфів, як кочового народу, власність на землю не сформувалась (формально уся земля належала цареві), то основними об'єктами права власності були рухомі речі (худоба, вози). Саме вони визначали соціальний та правовий статус скіфа. Проте, дослідники дотепер не знайшли свідчень про те, що цей соціальний статус якимось впливав у скіфському праві на юридичну відповідальність. Це свідчить про те, що загалом традиційна формула родоплемінних зв'язків вождя та інших членів племені – «перший серед рівних», продовжувала існувати й у скіфів. Усі воїни формально були рівними в правах, хоча й допускалося презирливе ставлення до тих, хто не вбив жодного ворога, та надавалася особлива шана тим, хто вбив кількох та більше. Не вбити жодного ворога, за словами Геродота, було найбільш ганебним для члена скіфського суспільства [3, с. 187]. Цар чи місцеві племінні вожді розподіляли військову здобич серед воїнів на підставі військової звитяги. За Геродотом «тільки той, хто приніс голову ворога отримує свою частку здобичі, а інакше – ні» [3, с. 187]. Скіфське право захищало приватну власність на худобу, рабів, вози, речі побутового вжитку, зброю, знаряддя виробництва, прикраси тощо.

Відносини власності привели до виникнення зобов'язального права. О. Гавриленко вважає, що «зобов'язання виникають як із шкоди, так із договорів міни, купівлі-продажу, дарування, поклажі тощо», які мали певну процедуру укладання та завершувалися священною присягою [2, с. 19].

Немає однастайності у науковців й щодо особливостей регулювання шлюбно-сімейних відносин. Так, одні автори вказують на те, що сімейне право ґрунтувалося на принципах патріархату (родовід вівся за чоловічою лінією, а чоловік в родині посідав місце глави сім'ї); існування полігамії¹ у формі полігінії²; наявності левірату³; нерівності жінки у сім'ї [2, с. 19]. Інші вважали, що правовий статус жінки у сім'ї не можна однозначно визначити як рівний статусу чоловіка, проте фактично немає підстав говорити, що він був вкрай низьким, з огляду на те, що він був вищим ніж в інших осілих сусідів. Основні аргументи побудовані переважно на висновках сучасної археології: участь скіфських жінок у боях, поховання жінок зі зброєю, відсутності суттєвої різниці у похованні між чоловіками та жінками [8, с. 57].

Спадкове право скіфів було побудоване на принципах мінорату. Так, батьківський будинок разом із господарством успадковував молодший син [6, с. 7].

Кримінальне право скіфів перебувало на стадії формування. Злочин визначався як шкода окремій особі [2, с. 20]. Найтяжчими злочинами, що каралися смертю, визначалися: віровідступництво, посягання на життя та здоров'я царя, непокоря царському наказу, неправдива присяга богам царського вогнища тощо [9, с. 55]. Покарання було у різних формах.

¹ Полігамія – багатошлюбність.

² Полігінія – форма багатошлюбності, при якій чоловік має кілька дружин.

³ Левірат – шлюбний звичай, за яким вдова мусила або могла одружитися вдруге лише з братом свого покійного чоловіка.

Так, за тяжкі злочини застосовувалася смертна кара у формі спалення живцем чи відрубання голови. Також використовувалося вигнання, майнові покарання (як основні та додаткові) [2, с. 20].

У дослідників також бракує правдивої інформації щодо судової системи Скіфії. Очевидно, що судова система була прив'язана до територіального устрою держави, наявності у Скіфській державі інших племен та напівзалежних царів. Однак, головним суддею був цар. Так, автори колективної монографії «Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку» вказують, що судові справи розглядалися у формі змагального процесу, який рухався ініціативою зацікавлених сторін. Свідчення ворожбитів, результати гадання за допомогою вербових лозин або липової кори часто використовувалися у суді як докази [6, с. 41]. Ці свідчення, які дійшли до нас від Геродота, вказують на існування у скіфів каст жерців, на яких, окрім релігійних, також покладалися судові функції. У суді також використовувалися судові поєдинки (ордалії). Геродот згадує, що у скіфів був звичай робити чаші з черепів не тільки ворогів, а й родичів, «якщо посваряться з ними і коли перед судом царя один візьме гору над іншим» [3, с. 187].

На зміну скіфам прийшли сармати. Сармати (від іранського «саормант» – підперезаний мечем) – народ, який здобув свою славу, у першу чергу, військовими походами. Войовничість сарматів породила численні міфи про їх походження та роль у стародавньому світі. Так, Геродот пояснював походження сарматів зв'язками жінок-амазонок та скіфських чоловіків. До того ж історичні джерела вказують на подібність мови та культури обох народів. Н. Полонська-Василенко вказує, що «нової культури вони (сармати – від автора) не створили, а перейняли скитську (скіфську – від автора)» [10, с. 60]. Сарматська держава, яка сформувалась як сусідська до скіфів держава на її східних кордонах, перших ударів завдала по Скіфії на межі IV – III ст. до н. е. або у III ст. до н. е., але остаточно утвердилась в нових кордонах лише в II ст. до н. е. [8, с. 100-101]. Під назвою «сармати» давні та сучасні дослідники об'єднали групу іранських племен: роксоланів, сіраків, язигів, аорсів та аланів.

Сарматія була рабовласницькою державою. Рабовласництво було патріархального типу. Очолювали державу царі, які мали необмежену владу. Проте, у свою чергу, вони спиралися на старійшин та вождів племен [13]. Оскільки основою економіки було не стільки кочове господарство, а військово-грабіжницький спосіб життя, державне управління Сарматією було спрямоване, у першу чергу, на створення та утримання могутньої армії. Н. Яковенко вказує, що «на відміну від скіфів, сармати не створили спільного «царства», так і не подолавши родоплемінної відособленості» [15, с. 19]. Інші дослідники вважають, що повноцінного об'єднання сарматів у єдину державу не відбулося тому, що сарматський світ складався з самостійних етнополітичних угруповань (племінних союзів), «складних вождівств» заснованих на споріднених племенах, а ці племена, своєю чергою, часто використовувались для вирішення своїх політичних інтересів іншими державами, у тому числі й Римом [8, с. 109-111]. Військові зіткнення різних сарматських племен між собою не були винятками. Сарматія проіснувала до середини I тис. н. е., коли спочатку була роздроблена у III ст. н. е. готами, а у IV ст. розгромлена гунами.

Про правову систему сарматів відомо небагато. Оскільки численні повідомлення античних істориків наголошують на тому, що сармати перейняли скіфську культуру, то, очевидно, вони й перейняли й скіфське право. Проте не слід забувати, що Сарматія – це союз племен, а отже, неодмінно у кожного із цих племінних союзів були свої правові звичаї. Наприклад, грецьке місто-поліс Ольвія, яке потрапило в залежність від сарматів, зберегло свою внутрішню систему управління та права, оскільки на своїх монетах в I ст. н. е. карбувало зображення не тільки сарматських царів, а й монограми архонтів (лідерів виконавчої влади) поліса [8, с. 109]. Це свідчить про збереження у Сарматії елементів класичної грецької демократії.

Про що можна говорити з впевненістю, так про доволі високе правове становище жінки у сарматському суспільстві. Античні автори називали сарматське суспільство «керованим жінками народом». Сарматські жінки не тільки, за свідченнями Геродота, могли брати участь

у військових походах, а й не могли укласти шлюб, допоки не вб'ють першого ворога [3, с. 200].

Висновки. Отже, в I тисячолітті до н. е. територія Північного Причорномор'я стала ареною формування ранніх державних утворень не тільки України, а й Східної Європи. Кіммерійці, скіфи та сармати створили перші державні утворення, які, з одного боку, чітко відтворили елементи перехідного періоду від родоплемінного ладу до держави, з іншого – започаткували етап формування нової політико-правової форми організації життя племені – держави. Правові системи Кіммерії, Скіфії та Сарматії будувались на правовому звичаї як основному джерелі права та поступово доповнювались нормативними актами царів. Через відсутність писемності, сувору відданість звичаям та традиціям життя племені, кочовий спосіб життя, народи півдня України так і не перейшли до формування державно-правових інститутів, що було характерним для інших народів цієї доби. Наприклад, державно-правовий досвід кочовиків суттєво поступався і Грецькій, і Римській цивілізаціям. Проте, ці народи, стали першими, хто перейшов до державницької традиції та, своєю чергою, вплинули на державотворчі традиції на території України.

Список використаних джерел:

1. Білінський В. Б. Україна-Русь. Книга перша. Споконвічна земля. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2013. 384 с.
2. Гавриленко О. А. Основні риси права скіфських ранньодержавних утворень. *Часопис Київського університету права*. 2007. №1. С. 17–22.
3. Геродот. Історія. Москва: ОЛМА-ПРЕСС Інвест, 2004. 436 с.
4. Грабовський С., Ставрояні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення: посібник. Київ: Генеза, 1995. 608 с.
5. Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка – Ком / Редколегія: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2007. 528 с.
6. Історія українського права: посібник / І. А. Безклубий, І. С. Грищенко, О. О. Шевченко та ін. Київ: Грамота, 2010. 336 с.
7. Калашников В. М. Військова демократія як додержавна форма соціального управління у світовій та вітчизняній історії». *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2015. № 6. С. 10–18.
8. Кочевые империи Евразии: особенности исторической динамики / отв. ред. Б. В. Базаров, Н. Н. Крадин; Ин-т монголоведения, буддологии и тибетологии СО РАН; Ин-т истории, археологии и этнографии народов Дальнего Востока ДВО РАН. Москва: Наука–Восточная литература, 2019. 503 с.
9. Ніколаєнко Т. Б. Звичаєве право скіфської держави. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 8. С. 51–56.
10. Полонська-Василенко Н. Історія України. I том. До половини XVII сторіччя. Мюнхен: Українське видавництво, 1972. 591 с.
11. Страбон. Географія / Перевод с греческого. Москва: Издательство «Олма-Пресс», 2004. 638 с.
12. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / Авторський колектив: В. С. Бігун, І. Й. Бойко, Т. І. Бондарук та ін. НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; Міжнародна асоціація істориків права. Київ: «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2014. 503 с.
13. Тараненко М. Г., Тараненко М. М. Перші державні утворення на території України. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2016. Випуск 1/2 (29/30). С. 178–186. URL: <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/24894>.
14. Щербатюк В. М., Сокур Ю. В. Зародження протодержавних і державних об'єднань на теренах України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 1. С. 138–152.
15. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. 380 с.